

Підсумовуючи, зауважимо:

1. Встановлення належності кісток до одного з двох досліджуваних родів підродини *Sarginae* треба проводити не тільки на підставі залишків черепа, а й кісток посткраніального скелета. Для цього найбільш придатні лопатки, плечові, променеві, тазові, великогомілкові, таранні, п'яткові кістки, метаподії, а також шийні хребці (атланти та епістрофеї).

2. Променеві кістки та метаподії овець з району Ольвії в середньому за шириною верхнього і нижнього кінців переважають порівняно з даними інших поселень Північного Причорномор'я, що, можливо, викликано породними відмінностями та природними умовами. Висота в холці овець еллиністичної Ольвії становила в середньому 65,5 см, тобто не відрізняється від росту особин з інших близьких за віком пам'яток Північного Причорномор'я.

3. Ольвійські кози, як і вівці, дещо відрізнялись шириною верхнього і нижнього кінців метаподіїв від тварин з інших поселень Північного Причорномор'я. За попередніми даними вони мали в холці в середньому 62 см, тобто були трохи вищими, ніж в інших місцях. Ці факти, на нашу думку, пояснюються також породними відмінностями і, можливо, природними особливостями.

4. У районі Ольвії, як і в ряді місць Північного Причорномор'я, перевагу віддавали розведенню овець. Кози складали лише $\frac{1}{4}$ частину дрібної рогатої худоби. В даному випадку, очевидно, відіграли роль економічні фактори: вівці давали більше продуктів і вищої якості, ніж кози, і водночас їх легше було утримувати в цьому районі, ніж останніх.

О. П. ЖУРАВЛЕВ

Мелкий рогатый скот эллинистического периода Ольвии

Резюме

В статье дается характеристика мелкого рогатого скота эллинистического периода древнегреческого города Ольвии. Указывается, что соотношение между овцами и козами следует устанавливать по костям посткраниального скелета, а не по роговым стержням, как это практиковалось ранее. Анализ состояния зубного ряда нижних челюстей приводит к выводу, что греки употребляли в пищу относительно меньше молодых животных, чем скифы Лесостепи. Установлено, что из мелкого рогатого скота в районе Ольвии разводили преимущественно овец. На основании морфометрического анализа сделан вывод, что ольвийские овцы и козы имели более широкие концы (верхний и нижний) лучевых костей и метаподий, чем животные из других поселений Северного Причерноморья. По высоте в холке овцы из района Ольвии не отличались от овец из остальных античных поселений, а козы, возможно, были несколько выше, чем в других местах. Эти факты объясняются возможными породными отличиями, а также, вероятно, и различными природными условиями.

О. В. ІЧЕНЬСКА

Цитадель Салтівського городища

Салтівське городище, незважаючи на те, що воно розташоване поблизу катакомбного могильника, який дав ім'я всій культурі, в літературі майже невідоме. У 1959—1961 рр. проведені великі роботи по вивченню пам'ятки. Результати цих досліджень дають можливість характеризувати оборонні споруди Салтівської фортеці та характер її забудови, що і є метою даної статті.

Салтівське городище вперше згадується у географічному описі Московської Русі XVII ст., виконаному дяками розрядного приказу Ли-

хачевим і Даниловим в «Книге Большому Чертежу»: «А ниже старицы с Крымской стороны, верст с 8, пал в Донец колодезь Салтановской. А ниже Салтановского колодезя на Донце городище Салтановское от колодезя с версту»¹.

Городище займає південну частину сучасного с. Верхній Салтів Харківської обл. Вибір місця для фортеці на високому правому березі Сіверського Дінця був, очевидно, обумовлений міркуваннями фортифікаційного характеру. Зі сходу і півночі круті схили височини (до 20 м) були надійним природним оборонним рубежем. Менш забезпечена західна частина височини, де схил пологий, а найбільш доступною є південна, яка збігається з підвищенням правого берега Сіверського Дінця.

Розташоване на височині городище з трьох боків (північ, захід, південь) оточувалось земляним валом і ровом, східний схил звернений до ріки, був, практично, непідступний, тому що русло Дінця у давнину проходило біля підніжжя височини і, крім того, схили його були ескарповані (до 45°) і стрімкі. Посередині городища, майже під прямим кутом до ріки, проходив глибокий рів, що поділяв його на дві частини: південну і північну. Найбільш укріплена південно-східна частина довжиною 160 м (північ — південь) і шириною 140 м (схід — захід), де стояла цитадель з міцними кам'яними стінами.

Археологічне вивчення Салтівського городища розпочав В. О. Бабенко, який вперше зняв план фортеці (1906, 1911 рр.), дав її опис і зробив висновок, що кам'яна кладка є залишками доісторичного «кам'яного міста»². М. О. Макаренко, який працював в Салтові разом з В. О. Бабенком, 1905 р. виявив тут культурний шар XVII—XVIII ст. Останній належав руському сторожовому посту³. Після цих робіт протягом 35 років городище не досліджувалось через те, що основна увага археологів була зосереджена на вивченні Салтівського катакомбного могильника, і тільки у 1946—1948 рр. С. А. Семенов-Зусер провів обміри укріплень фортеці, які збереглися, і зробив розрізи стін по периметру⁴.

В зв'язку із створенням Печенізького водосховища у 1959—1961 рр. дослідження археологічних пам'яток в с. Верхній Салтів продовжувала Кочетокська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця. Одним з об'єктів вивчення експедиції була фортеця⁵. Деякі результати робіт на комплексі пам'яток Верхнього Салтова опубліковані Д. Т. Березовцем⁶.

Салтівські оборонні споруди розкопувались шляхом траншей, які в разі необхідності розширювались до розкопок (рис. 1). Для робіт були вибрані відносно краще збережені залишки південної і східної кріпосних стін, північна і західна вивчені лише в незначній частині. Однак загальний контур фортеці і напрямок усіх чотирьох стін з'ясовано в ході розкопок досить точно.

¹ Книга Большому Чертежу. М.—Л., 1950, с. 70.

² Бабенко В. А. Древнесалтовские окраины Южной России.— Труды XII АС, т. 1. М., 1905, с. 438; Бабенко В. А. Дополнение к докладу «Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове».— Труды XIII АС, 1907, т. 1, с. 407; Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России. Каменный город.— Труды XV АС, 1914, т. 1, с. 464—470.

³ Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г.— ИАК, 1906, вып. 19, с. 142—144.

⁴ Семенов-Зусер С. А. Раскопки в Верхнем Салтове в 1946 г.— НА ІА АН УРСР, № 551, с. 3; Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках на территории Верхнего Салтова в 1948 г.— НА ІА АН УРСР, № 807, с. 1—9.

⁵ Ветштейн Р. И. Отчет о раскопках Салтовского городища в 1959—1961 гг.— НА ІА АН УРСР, № 3986, с. 1—40.

⁶ Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг.— КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 18—22, рис. 1; Березовец Д. Т. Салтівська культура.— Археологія УРСР, т. 3. К., 1975, с. 421—435.

У результаті досліджень встановлено, що фортеця мала прямокутну форму площею приблизно 100×140 м. Південна оборонна стіна відкрита на протязі 70 м. У більшій її частині збереглися окремі облицювальні камені і забутування (рис. 2). Тільки у південно-східній частині городища розкрита ділянка стіни, яка була складена з одного-двох рядів обтесаних плит внутрішнього облицювання і мала забутування довжиною до 24 м. На даному відрізку південної стіни, як і на інших її ділянках, зовнішнє облицювання не збереглося, але простежені виїмки від вибраних зовнішніх плит дали змогу визначити, що ширина цієї стіни дорівнювала 4 м. Досить добре зберігся ще один відрізок південної оборонної стіни у південно-західній частині городища, де також є внутрішнє облицювання і забутування.

Східна оборонна стіна представлена незначними залишками. Зовнішнє облицювання, досліджене на протязі 12,5 м, складалося з 24 великих щільно пригнаних плит прямокутної форми. Тут добре простежувалось забутування з шарів глини і каміння загальною висотою 0,5—0,7 м. Виявлені частини внутрішнього і зовнішнього панцирів дали змогу визначити товщину східної стіни (3,65 м). Біля північно-східного кута городища відкритий завал із дрібного каміння площею 20 м^2 , що, можливо, являв собою залишки якоїсь споруди, розташованої в цитаделі безпосередньо біля стіни. Північна і західна оборонні стіни досліджені в незначній частині.

Отже, під час вивчення салтівських оборонних споруд встановлено, що стіни цитаделі були споруджені з вапняку і склалися з двох рядів облицювальних плит — внутрішнього і зовнішнього, простір між якими забутовувався дрібним камінням, щебенем, глиною. Плити панциря мали правильну прямокутну форму, їх розміри $0,45 \times 0,50$ — $0,60$ м. Поверхня була частково оброблена. Укладались вони насухо, без фундаменту, безпосередньо на поверхні давнього горизонту і тільки місцями внаслідок нерівностей ґрунту під плити закладалась утрамбована глина. Така підсіпка простежена під східною стіною.

Уявлення про товщину стін дають краще збережені їх частини. Південна стіна досягала товщини 4 м. Враховуючи рельєф, такою ж була і західна. Північна, розташована біля обриву, певно, завтовшки (3,65 м) не поступалась східній. Різна товщина стін дає підстави припускати, що салтівські фортифікатори доцільно використовували умови рельєфу.

Визначити точну висоту кріпосних стін у наш час неможливо, але масивність їх у нижній частині свідчить про велике навантаження, тому найбільш імовірно, що вони мали висоту 10—12 м⁷.

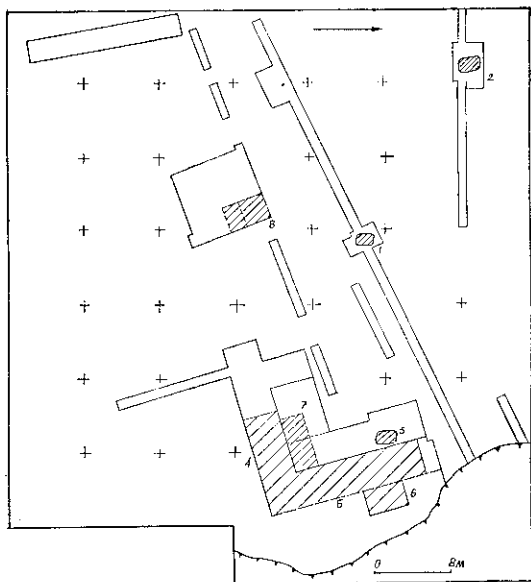

Рис. 1. План розкопу південно-східної частини городища.

1 — напіземлячка № 1; 2 — напіземлячка № 2; 3 — напіземлячка № 3; 4 — південна стіна; 5 — східна стіна; 6 — башта; 7 — кам'яна будівля I; 8 — кам'яна будівля II.

⁷ Филон Византийский. О фортификации, III, 1, 2; Гайдукевич В. Ф. Илурат.— МИА, 1958, № 85, с. 26.

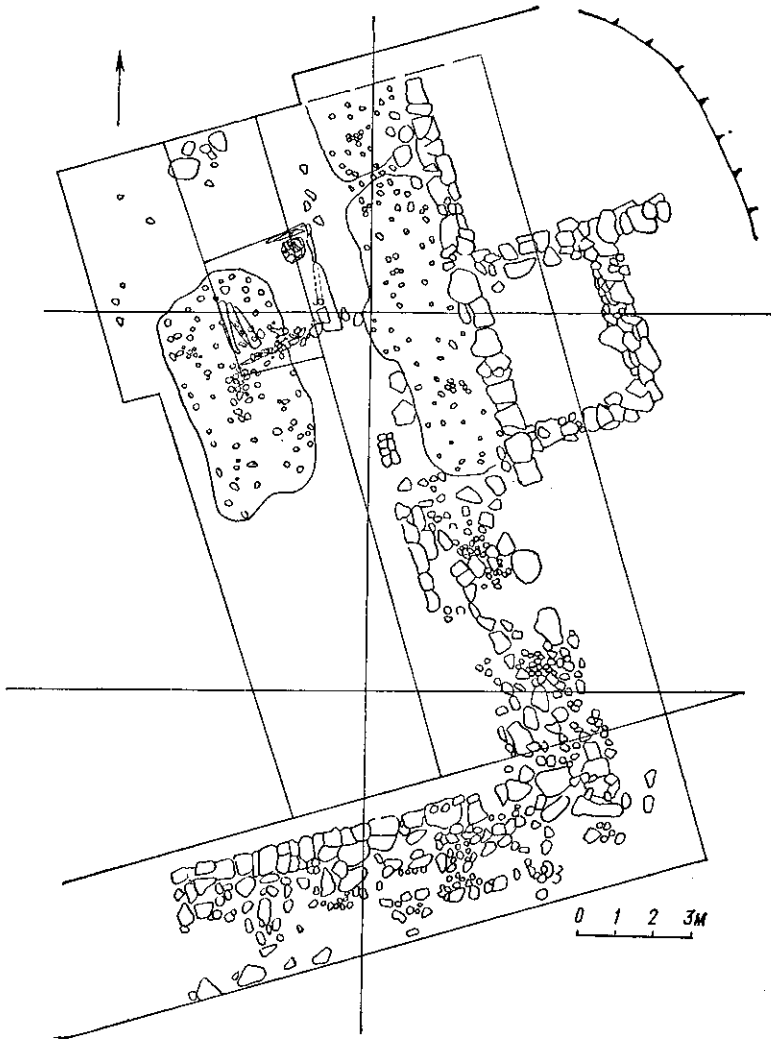

Рис. 2. Південно-східний кут фортеці. Башта. Напівземлянка № 3.

Як і інші середньовічні фортеці⁸, оборонні споруди Салтова зміцнені баштами, одна з яких виявлена біля східної стіни, за 10 м на північ від південно-східного кута фортеці. Від башти зберігся прямокутний в плані кам'яний фундамент розміром 5,90 м (лівніч — південь) \times 3,20 (схід — захід). Судячи з відкритих залишків, вона мала три стіни, четвертою, західною, була східна кріпосна стіна. Збереглися тільки нижні 2—3 ряди кладки товщиною 0,50 м, споруджені з таких же великих прямокутних плит пісковика, як і все облицювання оборонної стіни. Долівка башти з добре втрамбованої глини вкрита великими вугільними плямами.

Розкопана башта не єдина в фортеці. В. О. Бабенко, характеризуючи стан її оборонних споруд, наприкінці XIX ст. писав, що за усними повідомленнями «не так давно навколо всього городища був помітний цілком збережений фундамент від величезних стін, причому в кутах фундамент цей дуже розширювався»⁹. Очевидно, ці розширені ділянки

⁸ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.— МИА, 1958, № 62, с. 62; Раппопорт П. А. Крепостные сооружения Саркела.— МИА, 1959, № 75, с. 12.

⁹ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры..., с. 468.

стін у кутах і являли собою залишки кількох башт, одна з яких виявлена у південно-східній частині цитаделі.

Фортеця була також укріплена ровом, який проходив під самими стінами вздовж південної і західної сторони цитаделі і далі звертав на північ, де, можливо, з'єднувався із заболоченою низиною. Відносно добре зберігся південний рів. Розрізи його, зроблені біля південної і західної стін, дають уявлення про конструктивні особливості і розміри. Верхня частина південного рову мала похилі стінки, унизу вони майже

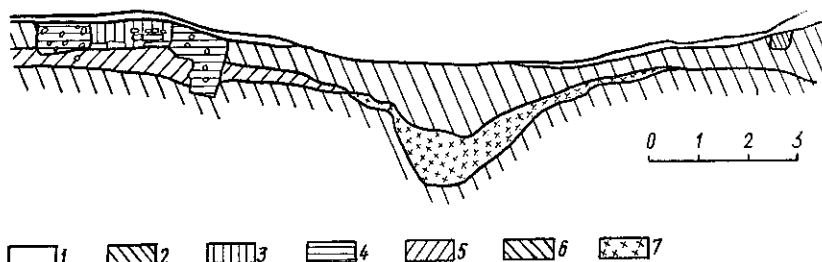

Рис. 3. Розріз південної оборонної стіни і рову.

1 — гумус; 2 — чорнозем з щєбенем; 3 — жовта глина з камінням; 4 — щєбень; 5 — давній чорнозем; 6 — материк; 7 — заповнення рову.

перпендикулярно знижувались до дна. Глибина тут досягала 3 м, ширина у верхній частині 10 м, посередині 2 м, біля дна — 1 м (рис. 3). Західний рів влаштований так само, тільки верхня частина була вужча, ніж у південного, на 2—3 м.

Біля внутрішнього облицювання південної кріпосної стіни досліджено рівчак, який йшов паралельно стіні і мав розміри 0,9—1 м × 1,4 м. У ньому виявлені залишки стовпів діаметром 0,17—0,2 м, між якими було скупчено каміння. Очевидно, ця споруда являла собою залишки дерев'яного частоколу, збудованого гарнізоном сторожового посту в XVII—XVIII ст. на тих ділянках укріплень, де середньовічні кам'яні стіни були вже повністю зруйновані. Розшуки в'їзду в цитадель, сліди якого за даними попередніх дослідників простежувались у західній стіні фортеці¹⁰, результатів не дали. Мабуть, в'їзд розташовувався у південній стіні і мав вихід у менш укріплену частину городищ.

Крім вивчення фортифікаційних споруд експедицією частково з'ясований характер забудови та планування внутрішнього простору фортеці. Незначний культурний шар свідчить про рідке заселення площі цитаделі. Відсутність матеріалу VIII—IX ст. у північно-східній її частині дає підстави вважати, що ця територія в розглядуваний час взагалі не була заселена.

На території південної частини цитаделі відкриті будівлі двох типів — наземні і напівземлянкові.

Дві наземні споруди з кам'яними стінками були виявлені біля південної оборонної стіни. Будівля I (рис. 4, 1), відкрита біля південно-східного кута фортеці, орієнтована довгими стінами зі сходу на захід і складається з двох приміщень. Встановити їх розміри важко, бо кладка стін дуже зруйнована, але по залишках можна припустити, що східна половина мала розміри 7 м × 2,2—2,5 м. Західна половина такої ж ширини, а північна стіна збереглася на протязі 2 м. Південною і східною стіною приміщення було внутрішнє облицювання оборонних споруд. Товщина стін будівлі встановлюється по 2—3 рядам кладки (0,45—0,50 м). У східній половині будівлі I, біля західної стіни, відкриті залишки вогнища у вигляді круглої площадки (діаметр 1,5 м), вимощеної камінням. Південніше цієї площадки виявлений завал з обгорілих дере-

¹⁰ Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г., с. 143.

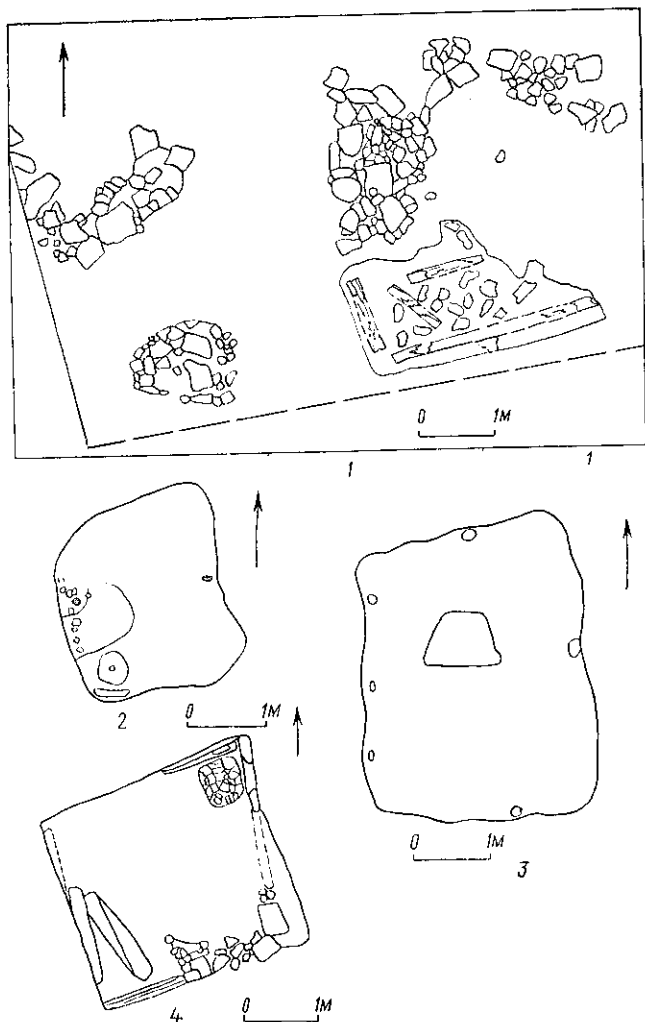

Рис. 4. Плани споруд, досліджених на городищі.

1 — будівельні залишки з каменя і обпалених деревни біля південної оборонної стіни; 2 — напівземлянка № 1; 3 — напівземлянка № 2; 4 — напівземлянка № 3.

Напівземлянка № 1 (рис. 4, 2) розташована за 18 м від південної стіни і за 26 м від східної. Вона прямокутна в плані розміром 3 м (північ — південь) \times 2,5 м (схід — захід), заглиблена на 0,4—0,5 м. Слідів входу в житло не виявлено. Кути злегка закруглені, долівка материкова. Вздовж східної і західної стін є ямки від стовпів розміром 0,12 \times 0,14 м, глибиною 0,20 м. Судячи з їх розміщення, слід припустити, що розкопане житло мало двосхилий дах. Наявність обпалених ділянок підлоги і дрібного перепаленого каменя у західній частині напівземлянки свідчить про можливість розташування там вогнища.

Напівземлянка № 2 (рис. 4, 3) відкрита за 12 м на північний захід від попередньої і за 45 м на захід від східної оборонної стіни. Напівземлянка (площа 12 м²) в плані прямокутна, кути злегка закруглені, орієнтована по сторонах світу, заглиблена на 0,8 м. Долівка материкова. Посеред житла виявлені залишки вогнища розміром 0,85 м (північ — південь) \times 0,80 м (схід — захід). На підлозі збереглося шість стовпових ямок діаметром 0,15—0,2 м. Ті з них, що розташовані біля північної і південної стін, мабуть, належали опорним стовпам від перекриття, а ямки біля західної стіни, можливо, пов'язувались конструктивно з обшивкою стін житла дошками.

вин, приєднаний до оборонної стіни.

Будівля II, яка також мала два приміщення, була приєднана до південної оборонної стіни і розташовувалась за 20 м на захід від першої. Розміри будівлі II через погану збереженість стін не визначені. Основа північної стіни однієї з камер, орієнтованої зі сходу на захід, збереглася протягом 8 м, шириною 0,5—0,6 м. В одному з приміщень були виявлені залишки вогнища з кам'яними стінками.

Описані кам'яні будівлі виконували, очевидно, роль службових приміщень.

Крім наземних споруд у кріпості досліджено три напівземлянки.

Напівземлянка № 1 (рис. 4, 2) розташована за 18 м від південної стіни і за 26 м від східної. Вона прямокутна в плані розміром 3 м (північ — південь) \times 2,5 м (схід — захід), заглиблена на

Напівземлянка № 3 (рис. 4, 4), розташована біля східної башти впритул до східної оборонної стіни, квадратна в плані, розміром 3,2 м × 3,2 м. Стіни будівлі обкладені колодами діаметром 0,25—0,26 м. Біля південної стіни виявлені залишки вогнища з кам'яними стінками. У північно-східному куті збереглася прямокутна в плані кам'яна споруда невідомого призначення довжиною 0,6 м, шириною 0,5 м, висотою 0,4 м. Вона з боків ретельно обмазана глиною.

В усіх будівлях простежено наслідки пожежі: обпалені деревини, шматки перепаленої глини, вугілля, сліди згарища, попіл.

Дослідження оборонних укріплень фортеці, кам'яних будівель та напівземлянок дало значний речовий матеріал. Серед залізних виробів виділяються ніж, ножиці, кільця і пряжка від кінської упряжі, бронзова бляшка квадратної форми з опуклою серединкою (рис. 5, 6—10). Крім того, знайдено велику кількість металевих предметів, призначення яких не з'ясовано.

У південно-західному куті напівземлянки № 1 трапились два жорна з вапняку діаметром 0,4 м, товщиною 0,05 м. Є також багато точильних брусків різних розмірів, виготовлених з сірого дрібнозернистого пісковика (рис. 5, 1, 2), прясел з стінок амфор, сіролощеного посуду і глини (рис. 5, 3—5). Виявлена також досить різноманітна кераміка: кухонна, лошена, гарна (рис. 6, 1—3). У напівземлянці № 1 біля вогнища знайдений невеликий горщик з ледве відігнутими вінцями і конусоподібним тулубом. Дві невеликі петельчасті ручки прилягають до плічок. Поверхня трохи підлощена, на рівні верхньої частини ручок горщик орнаментований врзною хвилею і жолобком. Посудина виготовлена з грубого глиняного тіста, поверхня бура з сірими плямами, випал слабкий (рис. 6, 1). Форма горщика не є характерною для салтівської кухонної кераміки, деякі близькі форми відомі лише серед посуду з Саркела і Нові Пазару¹¹.

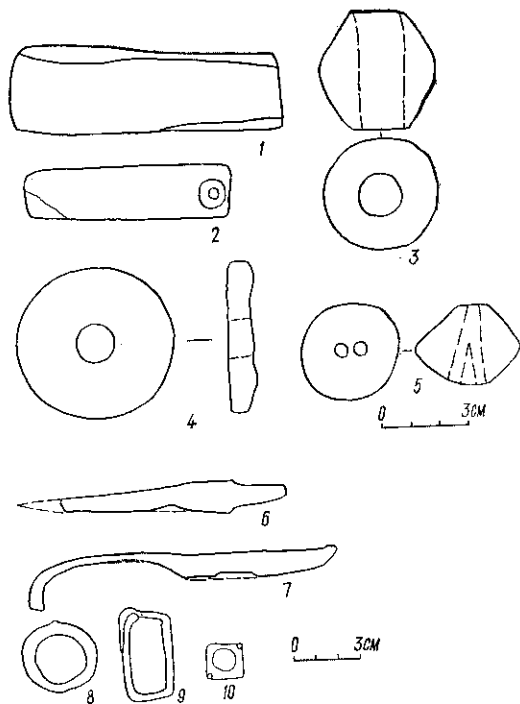

Рис. 5. Речові знахідки.

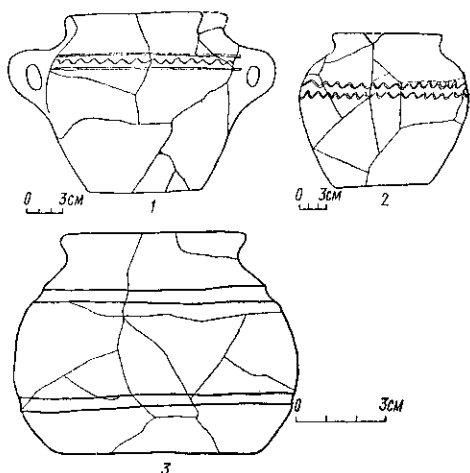

Рис. 6. Кераміка.

¹¹ Плетнева С. А. Керамика Саркела — Белой Вежи. — МИА, 1959, № 75, с. 216, рис. 4; Станчев С. Р. Новый памятник ранней болгарской культуры. — СА, 1957, № 27, с. 118, 126.

За комплексом знахідок досліджені напівземлянки мали побутове призначення і є одночасними з кам'яними будівлями та оборонними стінами фортеці.

Вивчення конструкції і планування оборонних споруд та будівель свідчить про те, що життя у фортеці було зосереджене головним чином біля оборонних стін. Досліджені об'єкти розташовані безпосередньо біля стін або недалеко від них. Очевидно, кам'яні будівлі і напівземлянка № 3 мали спеціальне призначення і пов'язувались з вартовою службою. Кам'яна площадка поблизу башти, завалена обгорілими колодами, є, мабуть, залишками сходів, що вели нагору.

Салтівська фортеця — цитадель — не єдина пам'ятка такого роду серед старожитностей алано-болгарських племен басейну Сіверського Дінця і Подоння. У лісостеповій смузі відомо кілька городищ, аналогічних Салтівському: Маяцьке, Дмитрівське, Мохнач та ін. За характером будівельної техніки найближче Салтівському Маяцьке городище, де стіни також споруджені без фундаменту, облицювальні камені розміром $0,6 \times 0,3 \times 0,3$ м, покладені без розчину, а простір між стінами заповнений дрібним щебенем. Ширина стін Маяцького городища 4,5—7,5 м¹².

Така сама техніка простежується на правобережному Цимлянському городищі¹³. Очевидно, прийом будівництва фортифікаційних стін з двох рядів облицювальних блоків та забутування у вигляді щебеня або рваного бутового каміння бере свій початок у Римській імперії і Візантії. Він був засвоєний салтівським населенням в процесі культурних зв'язків з Кримом і Закавказзям у межах політичної інтеграції, викликаній утворенням Хазарського каганату¹⁴.

Застосування під стінами площадки з добре утрамбованої глини зафіксовано при розкопках Дербента¹⁵, проте там така платформа є основою сирцевої стіни, в той час як кам'яні стіни Салтівської цитаделі збудовані без попереднього спорудження фундаменту. У Маяках стіни також не мають фундаменту, але облицювальні плити покладені на дошки¹⁶. Деякі аналогії простежуються і в характері забудови фортець, і в типах споруд¹⁷.

Салтовське городище С. О. Плетньова віднесла до пам'яток типу «кам'яних замків»¹⁸, але, не маючи у своєму розпорядженні даних дослідження городища 1959—1961 рр., вона вважає, що Салтів не входить за рамки однокультурних і синхронних йому пам'яток¹⁹.

Матеріали, здобуті Кочетокською експедицією під час дослідження Салтівського комплексу, свідчать про те, що у районі Салтова у VIII—IX ст. було місто площею близько 120 га²⁰. Це дає підставу вважати, що Салтів був, можливо, адміністративним центром каганату в північних лісостепових землях. Як відомо, в сферу впливу останнього входили на північному заході і півночі зайнятої ним території також

¹² Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг.— ИАК, вып. 43, 1911, с. 5; Милютин А. И. Раскопки 1906 г. на Маяцком городище.— ИАК, 1909, вып. 29, с. 153—163; Плетнева С. А. Работы Советско-венгерской экспедиции.— АО за 1975 г. М., 1976, с. 80; Плетнева С. А., Афанасьев Г. Е., Атавин А. Г., Винников А. З., Кашкин А. В., Флеров В. С. Работы Советско-венгерской экспедиции.— АО за 1977 г. М., 1977, с. 77—78.

¹³ Ляпушкин И. И. Раскопки правобережного Цимлянского городища.— КСИИМК, 1940, вып. 4, с. 62; Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры., с. 135; Плетнева С. А. От кочевий к городам.— МИА, 1967, № 142, с. 35—40.

¹⁴ Плетнева С. А. От кочевий к городам, с. 33—34.

¹⁵ Кудрявцев А. А. Раскопки цитадели Нарын-Каоа в Дербенте.— АО за 1974 г. М., 1975, с. 118.

¹⁶ Плетнева С. А., Афанасьев Г. А., Атавин А. Г., Винников А. З., Кашкин А. В., Флеров В. С. Работы Советско-венгерской экспедиции, с. 77.

¹⁷ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры., с. 98, 100, 191.

¹⁸ Плетнева С. А. От кочевий к городам, с. 25.

¹⁹ Там же, с. 31—32.

²⁰ Березовець Д. Т. Салтівська культура, с. 422, 424.

деякі східнослов'янські племена. При цьому слід, мабуть, припустити, що провідником впливу Хазарського каганату в населених слов'янами землях були алано-болгарські племена басейну Дона і Сіверського Дінця. Археологічно цей момент, як нам здається, знаходить своє відображення в існуванні низки салтівських городищ і поселень у басейні Сіверського Дінця (Дмитрівське, Архангельське, Мохнач, Маяки, Суха Гомольша), серед яких Салтівське відіграло провідну роль.

Сліди пожежі, простежені на всіх розкопках і об'єктах, свідчать про те, що Салтівське городище припинило своє існування в результаті розгрому. Знахідки монет у катакомбах Салтівського могильника, які датовані початком X ст.²¹, дають можливість припустити, що це сталося в середині або другій половині X ст., оскільки монети, очевидно, потрапляли у поховання пізніше дати карбування в середньому на півстоліття²².

В літературі існує кілька думок щодо зникнення салтівської культури. Як вважає С. О. Плетньова, Салтівська фортеця і ряд інших розташованих в Подонні, були знищені печенігами²³. М. І. Артамонов загибель салтівської культури пояснює розправою, яку вчинили хозари над непокірним їм народом²⁴. І. І. Ляпушкін припинення життя на салтово-маяцьких поселеннях пов'язує з якимись великими політичними подіями на південному сході Європи²⁵.

Можливо, деякі салтівські поселення були зруйновані печенігами, але, якщо вважати верхньою датою існування культури другу половину X ст., то зруйнування салтівських фортець у верхів'ях Дінця можна також пояснити походами Святослава на схід у 965—968 рр.²⁶, які мали своєю метою зміцнення економічного становища і забезпечення східних кордонів Русі після приєднання вятичів і сіверян²⁷. Імовірно, Салтівська фортеця, що, певно, була провідним центром політики каганату в північних землях, зазнала розгрому саме під час цих походів.

О. В. ИЧЕНСКАЯ

Цитадель Салтовского городища

Резюме

Салтовское городище входит в комплекс археологических памятников, расположенных в районе с. Верхний Салтов Харьковской обл. Основные исследования памятника были проведены в 1959—1961 гг. Кочетокской экспедицией Института археологии АН УССР под руководством Д. Т. Березовца. Данные, полученные экспедицией, позволяют характеризовать устройство крепости, направление и размеры крепостных стен и башни, а также рва. Кроме изучения фортификационных сооружений был выяснен характер застройки внутреннего пространства крепости. В ее южной части открыты наземные постройки и полуземлянки. Исследование конструкции и планировки оборонительных сооружений и построек свидетельствует о том, что жизнь в крепости была сосредоточена главным образом у оборонительных стен и большинство построек имело служебное назначение. Анализ салтовского комплекса позволяет сделать вывод о существовании в районе Верхнего Салтова в VIII—X вв. крупного города, возможно, административного центра Хазарского каганата. Следы пожара, обнаруженные на всех раскопках и объектах, свидетельствуют о разгроме городища, который произошел, видимо, во второй половине X в.

²¹ Данилевич В. Е. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии.— Труды XII АС, 1905, т. 1, с. 393; Покровский А. М. Верхнесалтовский могильник.— Труды XII АС, 1905, т. 1, с. 475.

²² Янина С. А. Куфические монеты из могильника Мыдлань-Шай.— ВАУ, вып. 3. Свердловск, 1962, с. 130.

²³ Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы в южно-русских степях.— МИА, 1958, № 62, с. 214.

²⁴ Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962, с. 357—358.

²⁵ Ляпушкін И. И. Памятники Салтово-маяцкой культуры., с. 148.

²⁶ Артамонов М. И. Указ. соч., с. 429; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 1. М., 1966, с. 495; История УРСР, т. 1. К., 1977, с. 313—314.

²⁷ Сухобоків О. В. Славяне Днепровського Левобережжя. К., 1975, с. 153.